

QARAQALPAQ XALÍQ SÍYQÍRLÍ ERTEKLERİNDE MIFOLOGİYALÍQ PERI OBRAZÍNÍN FUNKCIONAL QÁSIYTLERİ

Kabilova G.B.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308223>

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde ertekler ózine tán kórkemlik sisteması menen ajıralıp turadı. Sol erteklerdiń quramında mifologiyalıq obrazlar ayırıqsha áhmiyetke iye. Usınday obrazlardıń biri – peri obrazı. Peri obrazı xalıq sanasında álemnıń sırlı, túsiniksiz táreplerin bildiriwshi simvollardan biri bolıp esaplanadı. Ol tek ǵana fantaziya jemisi emes, al adamnıń dúnyatanımı, isenimi hám arman-tilekleriniń kórinisi sıpatında payda bolǵan.

Peri obrazınıń mifologiyalıq negizi erte dáwirlik túsinikler hám kózqaraslarǵa barıp taqaladı. Ol kóbinese adamzatqa kórinbeytuǵın, ózge bir álemde jasaytuǵın obraz sıpatında súwretlenedi. Qaraqalpaq erteklerinde peri – ádette sulıw, sıyqırlı qásiyetke iye, aqıllı keńesgóy qásiyetlerge iye bolǵan obraz.

Áyyemnen perilerdiń kelip shıǵıwı tábiyat kúshleri menen baylanıslı dep qaraladı. Bul bolsa animistikalıq túsiniklerdiń nátiyjesi esaplanadı. Degen menen, bul obrazdıń kelip shıǵıwı jóninde ilmiy kózqarastan úyrenetuǵın bolsaq mifologiyalıq sózliklerde tómendegishe anıqlamalardı ushıratamız: “Peri sózi parsı tilindegi “parīk” sózinen kelip shıǵıp, peri kórinisine ózgergen. Parsısha “parīk” sózi “qasında turǵan, jaqsı ruwx” mánislerin ańlatadı”[1]. Alım N. Bozkurt bul sózdiń tiykarınan parsı tilinen kelip shıǵıp dúyanıń basqa tillerine tarqalǵanı jóninde mına pikirleri bar: “Peri sózi parsı tilinen kóp dúnya tillerine ótken. Batıs tillerinde “fairy” sózi periniń araplardaǵı “ferī” kórinisindegi aytılıwınan kelip shıqqan”, -dep jazadı[2]. Peri mifologiyalıq obrazı dúnya júzi xalıq awızeki dóretpelerinde metafizikalıq qásiyetke iyebolıp keledi. “Feya – Evropa folklorında metafizikalıq qásiyettegi jaratılıs bolıp, insan ómirine tez-tez aralasadı. Feyalar hám olarǵa uqsas jaratılıslar kelt, german, francuz hám slavyan folklorında da ushıraydı. “Feya” ataması ayırım orınlarda tek ǵana boyı kishkene, sıyqırlı qábiletke iye, hiyleker háreketler qılatuǵın insan kórinisli jaratılıslarǵa qollanıwı menen birge, basqa orınlarda bul sóz goblinlar hám gnomlar sıyaqlı hárqanday sıyqırlı jaratılıslardı ańlatıw ushın da qollanıladı”[3]. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde ushırasatuǵın peri obrazların úyrenip qaraǵanımda olardıń bir neshe qásiyetke iye obraz sıpatında kózge taslanıwın anıqladıq. Mısalı, metamorfazalıq, topar bolıp jasawshı, er jınıslı periler, perzent kóriw qábiliyetine iye periler. Bunday qásiyetlerde ushırasıwı qaraqalpaq xalıq sıyqırlı ertekleriniń ishki janlıq

talapları hám ertede ertek dóretiwshileriniń milliy mentalitetlik kózqarasları tiykarında berilgenligi sebepli usınday ózine tán qásiyetlerde súwretlengen.

Metamorfozalıq qásiyetke iye periler qatnasqan erteklerdiń ishinde “Qıran”, “Jansap” erteklerinde peri – kepterge, “Altın baslı áydarha” erteginde – áydarhağa, “Búkir shal” erteginde – túlkige, “Gúlzámze” erteginde – almağa, “Nurqızarın” erteginde – qusqa, “Hárkim qılsa, ózine” erteginde – 7 periniń birewi kepterge, birewi jılanğa h.t.b. haywanlarğa, “Aq kiyik” erteginde – Qaraqusqa, “Ağa-iniler hám apa-sińliler” erteginde – almağa ózgere aladı. “Túrkiy xalıqlarında periler kóbinese, arıw qızlar túrinde súwretlenedi, erteklerdegi periler sulıwlıq simvolı. Ráwayatlarda da olardıń ózgeshe kórinisine dıqqat awdarıladı, biraq adamlıq kórinisiniń ózinde zoomorflıq belgiler kórinis beredi”[4, 13]. Alım aytqanıday, biziń erteklerimizde de perilerdiń kórinisinde zoomorflıq belgiler kórinedi. Joqarıda atı atalğan erteklerde “Qıran”, “Jansap”, “Altın baslı áydarha”, “Búkir shal”, “Nurqızarın”, “Hárkim qılsa, ózine”, “Aq kiyik” erteklerinde perilerdiń zoomorflıq belgilerin kóre alamız. “Gúlzámze”, “Ağa-iniler hám apa-sińliler” ertekleriniń syujetleri birdey, ataması ózgeshe. Olardağı jigitke joldas bolğan peri qızı qanatlı peri sıpatında, jigit tawatuğın eki peri qızı yağny baldızları almağa ózgere alatuğın etip bayanlanadı. “Búkir shal”, “Abat patshalıq”, “Jetimlikten qutılğan tuwısqanlar” erteklerindeki peri obrazına tán ózgeshelik olardıń erkek ekenliginde. “Búkir shal”, “Jetimlikten qutılğan tuwısqanlar” erteklerinde er periler adamzattan bolğan qızlar menen nekelenedi. “Jetimlikten qutılğan tuwısqanlar” ertegindeki peri sıyqır kúshi menen ólikke de jan bere alatuğın bolsa, “Abat patshalıq” erteginde sıyqırlı buyımları bar perilerdiń patshası boladı. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde perilerdiń perzentli bolıwı kóp ushıraspaydı. Tek ğana “Gúlsara peri” erteginde peri qızınıń adamzattan perzent kóriwi motivin ushıratıwımızğa boladı. Periniń perzentli bolıwı haqqında O.Qayumov: “Ózbek xalıq erteklerinde perilerdiń perzent kóre almawı haqqındağı xalıqtıń kózqarasları umıtlıwı nátiyjesinde jańa epik túsiniq payda bolğan. “Peri –qaharmanniń anası” motivi usı tárizde qáliplesken. Peri hám ápiwayı epik qızlar obrazı túsiniqleri qosılıp ketiwi nátiyjesinde perilerdiń tuwımaytuğın ekenligi haqqındağı xalıq isenimleri ornın “ana bolıw” motivi iyelegen”, – dep jazadı.[5, 21] Biraq, “Gúlsara peri” erteginde peri ul perzentli bolğanı menen, ol perzent ertektiń bas qaharmanına aylanıp ketpeydi, kerisinshe Gúlsara periniń ózi ertektiń oraylıq qaharmanı boladı.

Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde peri obrazı bir neshe funksional rollerde keledi: 1) Qáwender obraz: Peri bas qaharmanğa járdem berip, onı qıynalıslardan qutqaradı. Mısalı, jol kórsetedi, sıyqırlı zatlar beredi. Bunday erteklerge “Gúlzámze” (A.7:59), “Ağa-iniler hám apa-sińliler” (B.26:93), “Abat

patshalıq” (B.46:182), “Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw” (B.47:186) hám “Altın baslı áydarha” (A.23:157) erteklerin kirgiziwge boladı. Erteklerde peri qáwender obraz hám járdemshi obraz sıpatında da kózge taslanadı. Bul eki wazıypa mazmunlıq jaqtan birdey túsinikke iye bolsa da funkciyalıq tárepten ózgeshelenip turadı. Mısalı, qáwender peri hám járdemshi peri ortasındaǵı ayırmashılıq járdemshi periler erteklerde qáwender periler sıyaqlı jol kórsetip, másláhát berip qoyıw menen sheklenbeydi, olar qaharmanǵa is-háreketi menen járdem beredi. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde “Altın balıq” (B.38:153), “Málikhásen” (B.7:36) , “Hárkim qılsa, ózine” (B.11:47), “Jetimlikten qutılǵan tuwısqanlar” (B.50:200), “Nurqızarın” (A.9:70), “Aq kiyik” (B.32:117) erteklerindeki peri obrazları járdemshi rolinde háreket etedi.

Ózbek alımı O.Qayumov peri obrazın úyrene otırıp, onıń erktegi funkciyası máselesine toqtap ótedi hám bılay jazadı: “Ózbek xalıq sıyqırlı erteklerindeki peri obrazı epik kómekshi (O.Qayumov járdemshi ataması menen birge ayırım orınlarda “epik kómekshi” atamasın qollanadı – G.K.) yamasa qaharmanǵa járdemshi wazıypalarında da keledi. Periniń qaharmanǵa járdemshi sıpatındaǵı funkciyaları da óz sıpatına qaray eki tipke bólinedi: a) óz is-háreketleri menen qaharmanǵa sebepsiz, tuwrıdan-tuwrı járdem beriwshi járdemshi, ádette, bunday periler qaharmanǵa epik maqsetine jetiwi ushın kómeklesedi.

b) óziniń másláhátleri menen qaharmanǵa sebep penen járdem beretuǵın epik járdemshi. Bunday járdemshiler qaharmanǵa másláhát beriwshi, jol kórsetiwshi sıpatında qatnasadı” [6, 20-21]. Bul pikirge súylene otırıp, qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde peri obrazların analizleytuǵın ekenbiz, tómendegidey juwmaqlar shıǵarıwǵa boladı: birinshi topardaǵı periler qaharman menen jaqın baylanısı bolıp, oǵan heshqanday sebepsiz járdemlesedi. Bunday erteklerge “Altın balıq”, “Málikhásen”, “Jetimlikten qutılǵan tuwısqanlar”, “Nurqızarın” erteklerin kirgizemiz.

2) Súyikli yar obrazı: Kóp erteklerde peri – qaharmanıń súygeni retinde kórsetiledi. Bul jaǵdayda peri adam men sıyqırlı álem arasındaǵı baylanıstı bildiredi. Periniń qaharmanǵa ashıq bolıwı hám oǵan turmısqa shıǵıwı ertek mazmunın bayıtatıwın syujet elementlerinen biri wazıypasın orınlaydı. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde bunday peri obrazı “Sánawar”, “Gúlámze”, “Aǵa-iniler hám apa-sińliler”, “Altın balıq”, “Jetimlikten qutılǵan tuwısqanlar”, “Qıran”, “Nurqızarın”, “Arzıw ármanına jetken jigit”, “Jansap” erteklerinde qatnasadı.

Peri obrazı erteklerde tek ǵana tiykarǵı mifologiyalıq obraz sıpatında súwretlenip, syujet liniyaların rawajlandırıw, ertek kompoziciyasın bayıtıw sıyaqlı funkciyalarda keliwden tısqarı ertek mazmunında filosofiyalıq mánisti, uǵımdı, dúnyatanıwdı da beredi. Mısalı, peri obrazı arqalı xalıq jaqsılıq penen jamanlıqtı,

ádillik penen qıyınshılıqtı, árman menen haqıyqattı kórkem túrde jetkizedi, túsinedi. Peri – árman idealı, adam jetkisi keletuğın biyik maqsettiń belgisi. Ol adamnıń ruwxıy dúnyasınıń tazalığın, isenimin kórsetedi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, peri arqalı xalıq adamnıń jetilgen túrin – ideal obrazdı kórsetedi. Ol adamnıń ishki dúnyasınıń tazalıđın, jaqsılıqqa umtılsın bildiredi. Sonday-aq, peri obrazı arqalı jaqsılıq penen jamanlıqtıń gúresi de sáwlelendiriledi. Erteklerdiń juwmađında ádette jaqsılıq jeńedi, bul bolsa xalıqtıń optimistik dúnyatanımın bildiredi. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde mifologiyalıq peri obrazı kóp qırılı, bay mazmunlı obraz bolıp tabıladı. Ol kórkemlik jaqtan da, mazmunlıq jaqtan da áhmiyetli. Bul mifologiyalıq obraz syujetti rawajlandıradı, qaharmanğa járdem beredi, ideallıq qásiyetlerdi kórsetedi. Sol sebepli, bul obraz qaraqalpaq folklorınıń eń negizgi elementleriniń biri retinde qaraladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. [https:// www.etimolojitürkçe.com/](https://www.etimolojitürkçe.com/) kelime / peri/.
2. Bozkurt N. [https:// islamansiklopedisi.org.tr/](https://islamansiklopedisi.org.tr/) peri.
3. <http://mythological.fandom.com/ru/wiki>.
4. Қапалбек Б. Қазақ ертегілерінің басты кейіпкерлері. [//https://adebiportal.kz/kz/books/view/qazaq-ertegilerinin-basty-keiipkerleri-3957](https://adebiportal.kz/kz/books/view/qazaq-ertegilerinin-basty-keiipkerleri-3957).
5. Қажомов О. Ўзбек фольклориде пари образи. Фил.фан.номз. Афтореф. – Ташкент, 1999.